

Birutė JASIŪNAITĖ, Marius SMETONA

Vilniaus universitetas

EUFEMISTINIAI GYVATĖS PAVADINIMAI

§ 1. Seniai žinoma, kad daugelis lingvistinių draudimų (tabu) neleidžia žmonėms be reikalo minėti ką nors itin skausminga ar pavojinga (ligas, mirtį, perkūniją, laukinius žvėris ir pan.) (Bloomfield 1969, 155). Tabu reiškinyms glaudžiai susijęs su vadinamąja eufemija, arba eufemizacija. Bijodami, gėdindamiesi, šlykštėdamiesi, nenorėdami įžeisti arba dėl kokių nors kitų priežasčių kalbos vartotojai griebiasi eufemistinių pakaitalų (substitutų), t. y. parenka švelnių, neutralių žodžių arba frazeologinių junginių nemaloniems dalykams nusakyti, remdamiesi tam tikra įžvalga. Taip ir atsiranda eufemizmų (Marcinkevičienė 1998, 75t.).

§ 2. Kaip teisingai nurodo V. Želvis (1997, 182t.), eufemizacija nėra civilizacijos išradimas: eufemistinių pakaitalų gausiai randama jau pirmą kartą visuomenėje, pavyzdžiui, Australijos aborigenų kalbose. Itin gausus ir išsamus, bene iki šiol nepralenkta tokių faktų rinkinys yra garsioji anglų etnologo J. G. Frazerio knyga „The golden bough“ – „Auksinė šaka“. Eufemizmų tyrėjams itin vertingas antrasis šio didžiulio veikalto tomas – „Taboo and the perils of the soul“ (1936) – „Tabu ir dvasių pavojai“. Gyvūnai – neatskiriamai pirmą kartą medžiotojo gyvenimo dalis. Būtinai reikalingas sumedžioti žvėrį verčia slėpti jo tikrąjį vardą. Medžiotojams atrodo, kad žvėrys „supranta“ žmonių kalbą, todėl reikia apie juos nekalbėti arba jiems meilintis (Frazer 1936, 398). Taip Sumatros saloje (Indonezija) tigras virsta *seneliu*, kuriam *priklauso miškas* arba *tuo*, kurio *apdaras dryžuotas* (Ten pat, 410).

§ 3. Sibiro gyventojai chantai manė, kad meška supranta ne tik žmogaus kalbą, bet ir jo mintis. Ją medžiodant, buvo draudžiama kelti triukšmą, kalbėti apie žvėrį, galvoti apie jį. Meška buvo vadinama вели-лита-вайех „elnius ėdantis žvėris“; вор-ку „girinis žmogus“; вонт-ики „miško senis“ (Kulemzin 1976, 37). Ketų tautelė, pradėdama medžioklės, maitindavo dangaus dvasias. Ta proga buvo kalbamos maldelės, kuriose prašyta *smulkiai žingsniuojančių* – t. y. voverių, *kreivai žingsniuojančių* – t. y. sabalų, *ilgakojų* – t. y. briedžių. Jakutai savo ruožtu prašė dvasių duoti jiems *gražiaragių* – briedžių

ir elnių, *turinčių po devynias iltis* – voverių. Taip gudraudami jie išvardindavo visą medžioklės laimikį (Novik 1995, 206).

§ 4. Lietuviams, kaip žinome, medžioklė seniai nebėra ūkio pamatas. Vis dėlto lietuvių tarmėse ir tautosakoje vartojama daug eufemistinės paskirties gyvūnų pavadinimų. Eufemistinių pakaitalų paprastai turi žmogui nemalonių, kenksmingų ar pavojingų gyvių tikrieji vardai. Tai gali būti žalingų plėšrūnų – vilko, lapės, meškos, parazitinių vabzdžių – utėlės, blusos, nuodingų (arba tradiciškai nuodingais laikomų) roplių ir varliagyvių – gyvatės, gluodeno, žalčio, rupūžės – pavadinimai. Mūsų tradicinėje etninėje kultūroje gausumu itin išsiskiria gyvatės eufemizmai: jų turime net keletą šimtų (Jasiūnaitė 2005, 102). Šiame darbe ir pabandysime atskleisti jų įvairovę, suklasifikuoti juos, o plačiau panagrinėsime pavadinimus pagal išvaizdą.

§ 5. Pavyzdžiai šiam tyrimui rinkti iš visų LKŽ tomų (1941–2002), LKA pirmojo (leksikos) tomo (1977) ir tautosakos tekstų. Eufemistinių gyvatės pavadinimų pasitaiko pasakojamojoje tautosakoje (pasakose, sakmėse), bet daugiausia jų, žinoma, gydamosios magijos tekstuose – vadinamuosiuose užkalbėjimuose. Tai itin specifiniai tekstai, kuriuos sunku išklausti ir užrašyti, nes burtininkai nelinkę atskleisti savo slaptojo mokslo. Ypač daug užkalbėjimų nuo gyvatės igėlimo radome neseniai pasirodžiusiame rinkinyje „Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės“ (2008), kurį parengė Daiva Vaitkevičienė. Lyginamoji slavų kalbų medžiaga paimta iš rusų užkalbėjimų rinkinio (RZZ 1998), žinomo etnolingvistinio žodyno «Славянские древности» (SDr 1995–2012) ir kai kurių kitų publikacijų (Levkievskaja 1993; Zavalova 1998).

§ 6. Užkalbėjimai laikomi stabiliausiais, patvariausiais tautosakos kūriniais. Pateikėjai įsitikinę, kad maginis tekstas bus neveiksmingas nors kiek pakeitus žodžių tvarką arba praleidus kurį elementą (Novikov 2009, 7). Užkalbėjimai – maginę paskirtį turinčios žodinės formulės, kuriomis norima paveikti fizinę ir psichinę realybę. Pats žodis *užkalbėjimai* rodo, kad tai – kalbami, balsu ištariami tekstai. Lietuvių užkalbėjimai visų pirma siejami su sveikata ir gydymu: dauguma jų medicininiai, skirti žmogaus ligų gydymui ir profilaktikai. Čia tinka ir liaudies veterinarijos formulės, vartojamos gyvuliams gydyti ir saugoti. Lietuvių užkalbėjimai, vartojami su maldavimo ar prašymo nuostata, labai artimi maldelėms. Tuo ypač pasižymi užkalbėjimai nuo gyvatės įkandimo: juose gyvatę bandoma perprašyti maldaujant, kad ji atsiimtų nuodus. Lietuvių užkalbėjimų aukso fondas – užkalbėjimai nuo gyvatės įkandimo – poetiškiausi, meniškai įtaigiausi tekstai (Vaitkevičienė

2008, 9t.). Kaip vaizdingai, metaforiškai teigia J. Stepanovas (2004, 8), poezija ir ritualas – du skirtingi keliai į tą patį tikslą – į „tikrovės eufemizaciją“. Žodinė, verbalinė užkalbėjimų raiška išradingai derinama su ritualiniais veiksmiais, liaudies medicinos priemonėmis LTs 5 67t.

§ 7. Tikrasis užkalbėjimo ar burto tikslas – išvartyti demoną, kuris slepiasi žmoguje, gyvulyje ar daikte ir yra nematoma iš ten einančios blogybės priešžastis. Tam reikalui svarbu atspėti demono (gyvatės, ligos ar ugnies) vardą: žinodamas vardą, gali įsakinėti pavojingai būtybei JB 4 226. Žmonės tikėjo, kad norint nusikratyti piktosios jėgos, reikia tol vardinti visus įmanomus jos vardus, kol atitaikys tikrąjį. Gydomajai magijai tai itin būdinga (Čerapanova 1983a, 75). Ne veltui daug kur Lietuvoje ir burtininkas, ir pats kerėjimo veiksmas vadinamas *vard-* šaknies žodžiais¹: *vařdintojas* Pš (: *vardinti*), *vařdininkas* Jrb, Ggr, DūnŽ (: *vardas*), *vardúotojas* Šts (: *varduoti*).

§ 8. Tokie užkalbėtojai turi didžiulį autoritetą žmonėse, jais pasitikima ištikus nelaimėi: Yra žmonių, mokačią užvardyti gyvatės kandį; nereikia jiems nė matyti ligonį, nė prisitikti² Juod Kn 134 (Užv); Pas vardininką an kiemo užaina gyvatės įkirstas, i jam tuo lengviau pasidaro Jrb. Užkalbėtojas iš eilės vardija visus jam žinomus gyvačių pavadinimus ir drąsiai giriasi žinąs konkrečios skriaudikės tikrąjį vardą: *Arklinė, pántinė, geležinė, purvoyninė, pušinė, kanapinė*, tavo vardą aš žinau! LU 551 (Plvn). Iš pastarojo pavyzdžio aiškiai matyti, kodėl gydamosios magijos tekstai – toks puikus eufemistinių gyvatės pavadinimų šaltinis. Užkalbėjimuose bene ryškiausiai galima įžvelgti maginę kalbos funkciją: mokėdamas vardus, juos minėdamas, gali paveikti gyvatę, išsigelbėti nuo jos (Karaliūnas 1997, 157t.).

§ 9. Paradoksalu, bet ir pats žodis *gyvātė* (: *gyvas*) jau seniai, dar nuo K. Būgos (1959, 510) laikų, laikomas eufemizmu. Senasis lietuvių gyvatės pavadinimas, vartojamas ir giminiškose kalbose (lot. *anguis*, pr. *angis*, s. rus. ужь, rus. уж, lenk. *wąz*) yra *angis*. Jis randamas ir XVI–XVII a. raštuose. Dabar *angis* dažniau pasitaiko pietvakarinėse šnektose, o visame lietuvių kalbos plote išgalėjo *gyvātė* (Sabaliauskas 1990, 26). LKŽ ir LKA 1 duomenimis, žodis *angis* dažniausiai vartojamas vakarų aukštaičių šnektose apie Pajevonį,

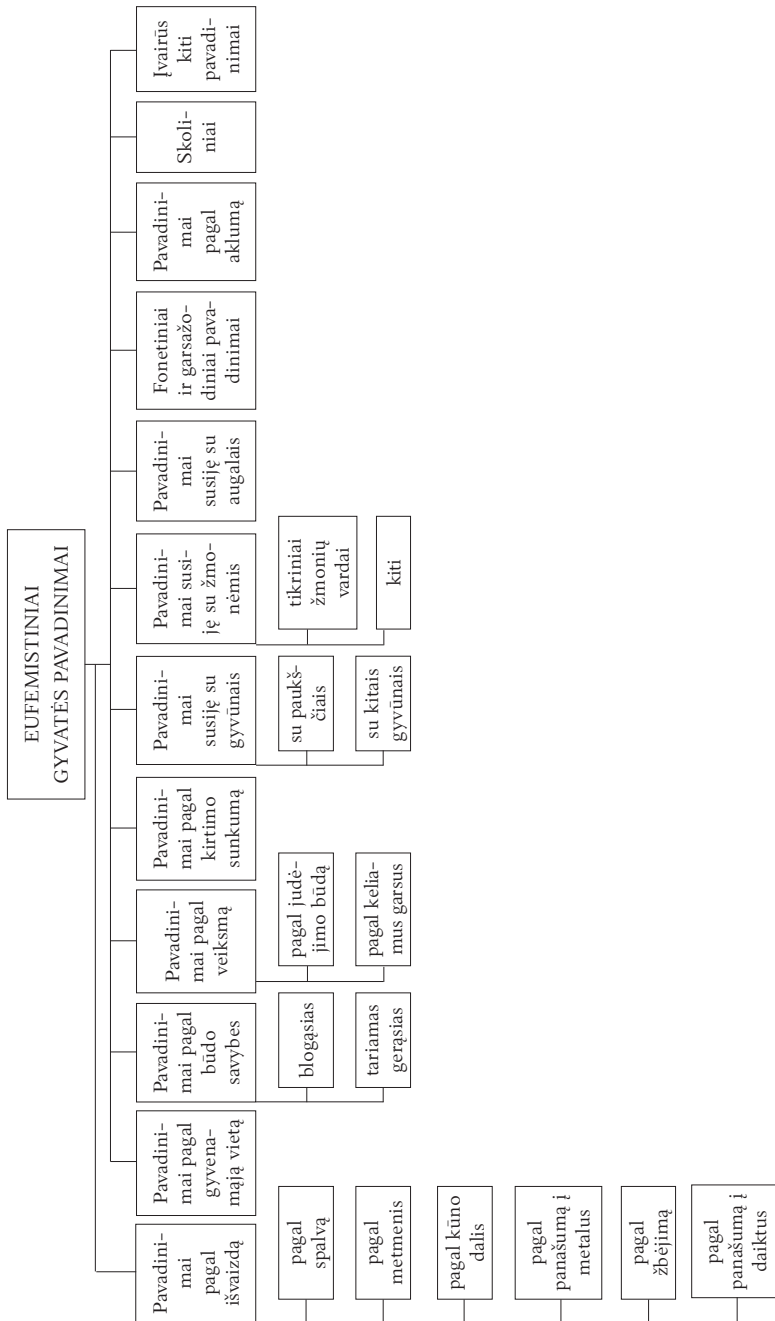
¹ Burtininkų pavadinimų įvairiose tarmėse vartojama ir daugiau: iki šiol, rodos, niekas nėra jais rimčiau domėjęsis. Vieni jų kilę iš pavojingo gyvio vardo, pvz., *kirmėlius* Zp, Žvr (: *kirmėlė*), kiti darybiškai susiję su kerėtojo veiksmų pavadinimais, pvz., *kalbėtojas* Ds, Dv (: *kalbėti*), *užkalbėtojas* Pc (: *užkalbėti*), *žadėtojas* Slk, Lb, Smal, Str, Vj (: *žadėti* „burti, kerėti“), *žaviklis* J (: *žavi* „keri, buria“).

² Prisiliesti.

Balbieriškį, Alksnėnus, Keturvalakius, Pilviškį, Kazliškių, Marijampolę, tačiau užrašytas ir pietų aukštaičiuose (Ūdrija) ar pietų žemaičiuose (Pašilė). Šio žodžio vedinių esama dar didesnėje teritorijoje: *aňgažolė* (Leipalingis) „vaistažolė, gelbstinti nuo gyvatės įkandimo“, *aňginas* (Gargždai, Veiviržėnai, Kuliai) „įsivaizduojama didelė labai nuodinga gyvatė“. Senasis pavojingo gyvūno pavadinimas palyginti dažnai aptinkamas tautosakos tekstuose iš Jono Basanavičiaus gimtinės – Bartninkų (LPI 3 211, 303; LP 1 158) ir iš tai pačiai vakarų aukštaičių tarnei priklausančių Mažosios Lietuvos vietovių – Tilžės (LPI 1 216), Gumbinės (Juod Kn 92). Senuose žodynuose galima rasti ir frazeologinių ar sudėtinių roplių pavadinimų su šiuo žodžiu: *geležinė angis* K 1 248, *angis gluodenà* B. Įdomu, kad greta *angiės* vakarų aukštaičiai eufemistiškai pavartoja ir *kiřmėlę*: baisingosios *aňgys*, *kiřmėlės* šnypščia LPI 3 303 (Brt). Prisimintina, kad remiantis tabu reiškiniu aiškinamas senųjų lokio, gyvatės, pelės, lapės, kiaunės, zuikio, varlės, elnio pavadinimų išnykimas daugelyje indoeuropiečių kalbų (Trubačev 1958, 121). Vadinas, pagrindinis šio darbo objektas – eufemistiniai *gyvātės* pakaitalai – jau priklauso antrajai raidos pakopai, yra *angiės* eufemizmo substitutai.

§ 10. Pagal semantines savybes eufemistiniai gyvatės pavadinimai suskirstyti į 12 grupių, kurios reikalui esant skirstomos smulkiau: I. pavadinimai pagal išvaizdą: 1) pagal spalvą, 2) pagal kūno metmenis, 3) pagal kūno dalis, jų savybes, 4) pagal panašumą į metalus, 5) pagal žibėjimą, 6) pagal panašumą į daiktus; II. pavadinimai pagal gyvenamąją vietą; III. pavadinimai pagal būdo savybes: 1) blogąsias, 2) tariamas gerąsias; IV. pavadinimai pagal veiksmą: 1) pagal judėjimo būdą, 2) pagal keliamus garsus; V. pavadinimai pagal kirtimo sunkumą; VI. pavadinimai, susiję su gyvūnais: 1) su paukščiais, 2) su kitais gyvūnais; VII. pavadinimai, susiję su augalais; VIII. pavadinimai, susiję su žmonėmis: 1) tikriniai žmonių vardai, 2) kiti pavadinimai; IX. fonetiniai ir garsažodiniai pavadinimai; X. pavadinimai pagal aklumą; XI. skoliniai; XII. įvairūs kiti pavadinimai. Patogumo sumetimais ši klasifikacija pateikiama ir schemas pavidalu.

§ 11. Pagal sandarą *gyvātės* eufemizmai skirstytini į vienažodžius, frazeologinius ir sudėtinius. Vienažodžiai gyvatės pavadinimai gali būti išvestiniai, pasidaryti su įvairiomis darybos priemonėmis, pvz., *urvinė* (: *urovas*), *pālaužė* (: *laužas* „šakų krūva“), *šnypštėklė* (: *šnypštė*), *šliaužas* (: *šliaužė*), *margūlė* (: *margas*) arba kompozicijos būdu, pvz.: *geležiniauodėgė* (: *geležinė* ir *uodega*), *žalčiadañtė* (: *žaltys* ir *dantis*), *šaltagelėžė* (: *šalta* ir *geležis*). Rečiau pasitaiko metaforinių, perkeltinės reikšmės vienažodžių eufemizmų, kaip an-

tai *pántis, varlytė, paukštėlė, lakštutė*. Nedažni ir frazeologiniai pavadinimai *šviesýja žvaigždėlė, geležinė kirmėlė, saldžýja bitėlė, kregždýtė gražióji*. Sudėtiniai *gyvātės* eufemizmai dažniausiai vartojami gydomosios magijos tekstuose, pvz.: *gyvātė lengvóji* „nelabai pavojinga gyvatė“, *gyvatinė šaltininė, kirmėlė gyvātė*. Samplaikinių sudėtinių pavadinimų pasidaroma reduplikacijos būdu: *pakalnė pakalninė, dryžą padryžą, raguočė paraguočė* ir pan.

§ 12. Funkcijos požiūriu eufemistiniai *gyvātės* substitutai esti komplimentiniai (įsiteikiamieji) ir enigmatiniai (maskuojamieji) (dėl terminų vartojimo žr. Frazer 1936, 408; Jasiūnaitė 2011, 87). Komplimentiniai eufemizmai vartojami, norint gyvatei įtikti, kad ši nedarytų nieko bloga. Šiam tikslui ji gali būti vadinama: 1) tradiciniais maloniniais kreipiniais – melioratyvais, pvz.: *auksėli, sidabrėli, čiulbūtė, medūtė*; 2) giminystės terminais, pvz.: *mótina mýsų, motinėle žieminėle*, 3) aukštą visuomeninę padėtį reiškiančiais žodžiais, pvz.: *pýkčių karaliene, karaliėnė liepsnóta*; 4) geras, teigiamas kūno ar būdo savybes nusakančiais žodžiais, pvz.: *margùkė, dryžuotùkė, šėmùtė, gerùtė, ramùtė*; 5) maloniniais pavadinimais pagal veiksmą, pvz.: *šnypstùkė, šlamu šlamùtė, čiùžu čiùžùtė*; 6) pavadinimais pagal gyvenamąją vietą, pvz., *žemenėle metelėle*; 7) šiaip malonių, nepavojingų padarų pavadinimais, pvz.: *varlytė, kregždýtė, žylaitė, putùkė, paukštýtė*³. *Enigmatiniai eufemizmai paprastai orientuoja pašnekovą į lengvai atpažįstamas slepiamos realijos savybes: išvaizdą (margóji, ilgauodėgė, žibulýs, dryžė), gyvenamąją vietą (krúminė, raštinė, žemėnė), būdingus veiksmus (šnypštuolė, šnypstėlė, žemė šliaužianti) ir pan.*

§ 13. Kadangi semantinė klasifikacija pasirodė parankiausia, vėsa apimanti, ja ir remtasi aprašant eufemistinius *gyvātės* pavadinimus. Patogiausia pradėti nuo gausiausios grupės – pavadinimų pagal išvaizdą, kuri savo ruožtu dar skirstoma į 6 smulkesnius pogrupius (žr. § 10). Palyginti dažnai pasitaiko *gyvātės* eufemizmų, kuriuos motyvuoja spalvą reiškiantys žodžiai. Įvairiuose šaltiniuose rasti 22 tokios motyvacijos pavyzdžiai: *juodóji* LU 196 (Sariai), *juodùtė* LU 200 (On), *juodà pajuodà* LU 192 (MI), *raudonóji* Plt, Kl „mirštamai kertanti gyvatė“, *raudonà paraudonà* LU 192 (MI), *raudonóji gyvātė* rš. „gluodenas“, *geltonóji gyvātė* MTt 3 172 (Rm), *margóji* LKA 1 152 (Ventė), *margùlė* Vlk, Rdš, *marginė* Šauk, *margùkė* Rtn, *rainóji* Plng, *dryžė* Mrk, *dryžóji* Mrk, *dryžuotùkė* Mrk, *išilgai dryžą, padryžą* LU 192 (MI), *skersai dryžą, padryžą* (Ten pat), *šėmóji* LU 552 (Tj), *šėmùtė* LU 342 (Šmn), *žalóji* LU 552 (Tj), *žalmařgė* (Ten pat), *raudonmařgė* (Ten pat).

³ Plačiau apie lietuvių tarmėse ir tautosakoje vartojamus komplimentinius eufemizmus žr. Jasiūnaitė 2005, 106t.

§ 14. Kaip matyti iš pavyzdžių, gyvatėms priskiriama gana sudėtinga spalvų gama. Tai kiek neįprasta ir ne visada atitinka tikrovę. Prisimintina, kad vienintelė nuodinga Lietuvos gyvatė – paprastoji angis (*Vipera berus*) gamtoje būna tik dvejopų spalvinių variacijų: vienos gali būti tamsiai rudos, beveik juodos, kitos pilkos, pilkai ar tamsiai rudos, išilgai nugaros vingiuoja ruda ar juoda juosta (lt. wikipedia). Kiek spalvingesnis, margesnis paprastai esti bekojis driežas – gluodenas (*Anguis fragilis*), kurio, kaip matysime toliau, etninės kultūros atstovai itin baidosi. Šis roplys iš pradžių sidabriškai pilkas, augdamas pasidaro juosvai rusvas ar pilkas, kiek bronzinio atspalvio (patelės išilgai nugaros turi dvi juodas juosteles, patinai – tamsiai rudas dėmelės, kai kurie, gyvenantys vandenų pakrantėse, ant kūno turi melsvų dėmių (lt. wikipedia). Kaimo žmonių supratimas apie gyvačių išvaizdą ir spalvingumą visai kitoks: Gyvatė yra kanapėta, varinė, geležinė, juoda, balta⁴, pūkuota (?!), raudona J.

§ 15. Eufemistinius *gyvātės* pakaitalus gali motyvuoti achromatinės tamsios spalvos pavadinimas – būdvardis *júodas*, ryškios spektro spalvos pavadinimas – būdvardis *raudónas* ir dar keletas žodžių, paprastai taikomų įvairaus plauko gyvūnams: *márgas* „su ne vienos spalvos dėmėmis“, *raĩnas*, *drýžas* „ruožuotai margas“, *žalmařgis* „žalai margas“, *raudonmařgis* „raudonai margas“, *šėmas* „tamsiai pilkas į melsvumą“, *žálas* „tamsiai rudas“. Įdomu, kad dauguma šių būdvardžių motyvacinio ryšiu susiję ir su žmogui pavojingos mitinės būtybės – velnio pavadinimais: plg. velniavardžius *juodàsis* Lkv, *raudonàsis* VV 445 (Rg), *rainàsis* Lkv, *margàsis vėlnias* KlvK 98. „Spalvotųjų“ velniavardžių, tiesa, užfiksuota kiek daugiau – pusketvirtos dešimties (Jasiūnaitė 2012, 104).

§ 16. Bene arčiausiai objektyvios tikrovės (plg. § 14) yra gyvatės eufemizmai, darybiškai susiję su būdvardžiu *júodas*: *juodóji*, *juodùtė*, *juodà pajuodà*. Tokių šliužų iš tiesų esama gamtoje. Tiesa, kartais juodos gyvatės su tam

⁴ Būdvardžio *báltas* vedinių tarp eufemizmų nepasitaikė, tačiau balta gyvatė mūsų tautosakoje labai gerai žinoma: tai garsioji gyvačių karalienė. Ji esanti balta kaip tošis LPI 1 218 (Rg), balta kaip sniegas Juod Kn 101 (Srd), didelė kaip rąstas JB 4 187 (Erž). Net ir burtininkai jos privengia, nesitikėdami įveikti: Tiktai vienos baltosios, nežinau, ar užkalbėčiau, ar ne Juod Kn 101 (Srd). Tokia gyvatė pažįstama ir slavams: ji minima rusų užkalbėjimuose – белая [змея] RZZ 300. Lenkai ir chorvatai pasakoja apie baltą gyvačių karalių. Čekų, slovakų, serbų supratimu, baltos gyvatės saugo namų židinį. Balta spalva būdinga chtoniškiesiems personažams, susijusiems su mirtimi ir mirusiais protėviais (Gura 1984, 137t.).

tikru raštu mitologizuojamos, laikomos labai pavojingomis: Jei įkanda juoda su kryžiais⁵ gyvatė, tai galima likti gyvam tiktai tuo atsitikimu, jei iki saulės nusileidimo suspėsi atkalbėti MTt 3 117. Prisimintina, kad tradicinės etninės kultūros atstovams juoda spalva paprastai asocijuojasi su blogiu, tamsa, anuo pasauliu, o gyvatė yra chtoniškasis gyvis (Čerepanova 1983, 66). Gyvatės epitetą черная RZZ 300 randame ir rusų užkalbėjimuose.

§ 17. Kelis gyvatės eufemizmus motyvuoja būdvardis *raudónas*, kuris, kaip žinome, gali būti taikomas skaisčiai rudiems žmogaus plaukams ar rusvo plauko gyvuliams: *raudóna* karvytė Mžš, *raudónas* kumeliukas Grv, vokieitys *raudonplaukis* Vl. Vadinas, nieko stebėtina, kad ši spalva priskiriama ir rusvam, rausvoko bronzinio atspalvio šliužui – gluodenui. Tai matyti iš frazeologinio gluodeno pavadinimo *raudonóji gyvātė*, kuris, deja, žinomas tik iš raštų. Su juo, be abejo, sietinas ir eufemizmas *raudonóji*, užrašytas šiaurės žemaičių tarmės plote – Plateliuose, Kuliuose⁶. Jis reiškia mirtinai nuodingą šliužą, gyvenantį giliai žemėje, išlendantį kartą per septynerius metus ir kerfantį žmones negyvai: Ka jau *raudonóji* įkanda, sako, ne ką beišgyn Plt⁷. Rusų gydamosios magijos tekstuose irgi pasitaiko rudų, rausvo atspalvio gyvačių: рыжая, каряя RZZ 300.

§ 18. Nemažai eufemizmų – *margulė*, *marginė*, *rainoji*, *drýžė* – pabrėžia gyvatės margumą. Šis gyvis laikomas margumo etalonu ir kalbos stereotipuose: *Rainas kaip gyvatės kailis* Trg. Šis požymis motyvuoja ir rusiškuosius *gyvātės* eufemizmus рябая, пятруха RZZ 301t. Žinoma, šiuo atveju nuodingieji šliužai pavadinti pagal konkretų tikrovėje egzistuojantį požymį, o ne todėl kad nevienaspalviai padarai dažnai mitologizuojami. Plačiau apie neigiamas margumo konotacijas, apie jo siejimą su chtoniškaisiais mitologiniais personažais, su mirusiųjų pasauliu žr., pvz., (Nevskaja 1984, 130t.; Jasiūnaitė 2012, 113t.). Ypač įdomūs tie atvejai, kada šliužams taikomi riboto leksinio

⁵ Kryžiaus formos ornamentas čia veikiausiai simbolizuoja mirtį.

⁶ Įdomu, kad *gyvātė raudónoji* – pažyminio postpozicija padidina pasakymo ekspresyvumą – labai populiarūs žemaičių keiksmuose: *Gyvātė raudónoji*, ne žmogus Trk; Tu *gyvāte*, tu *raudónasis!* Plt. Epitetas taikomas ir kitam šliužui – žalčiui: *Žaltỹ tu raudónasis*, ką padirbai?! Trk.

⁷ Kitur panašios savybės priskiriamos rudoms, tam tikru raštu išmargintoms gyvatėms: Jeigu įkanda ruda gyvatė su žvaigždėm, tai tik kerėtojai gali išgelbėti MTt 3 117. Esama duomenų, kad tokią spalvą šliužas įgaunąs po įgélimo: Jei gyvatė įkanda kam nors, tai, sako, jos uodega paliekanti ruda MTt 3 112 (Paj). Ar ir čia turimas galvoje gluodenas, sunku pasakyti.

junglumo žodžiai, kuriais paprastai nusakomas stambių galvijų – karvių ar jaučių – plaukas. Pasirodo, esama šemų, žalų ir netgi žalmargių gyvačių: *šėmūtė*, *šėmóji*, *žalóji*, *žalmařgė*. Užkalbėjimų su tokiais pavadinimais užrašyta Šimonių ir Taujėnų apylinkėse. Panašių pavyzdžių netrūksta ir rusų tautosakos tekstuose. Jų gyvatė gali būti ворона „varno juodumo“, саврасая „šviesbėrė, gelsva“, пегая „kerša“, мышатая „pelėka, dulsva“, перепелёсая „putpelės margumo“ (visi pavyzdžiai iš RZZ 300t.). Daugelis šių būdvardžių paprastai taikomi arklio plaukui. Apskritai, reikia pasakyti, kad rusų užkalbėjimuose pasitaiko ir itin egzotiškų, mūsų akimis žiūrint, gyvatės epitetų: jos esti mėlynos, žydros ar net žalios: голубая, синяя, [змееночек] зелёный RZZ 301t.

§ 19. Toliau iš eilės reikėtų aptarti eufemistinius *gyvatės* pakaitalus, kurių motyvuojantis požymis – šliužo kūno matmenys. Tokių pavadinimų pavyko užfiksuoti tikrai tris: *ilgātė* Trgn, Slk, Tvr (yra ir vedinys *ilgačiôtė* Trgn), *ilgóji* Rdm, Dsn, Š, Ktk, *biznóji* Krsn. LKŽ ir LKA 1 duomenimis, jie žinomi iš rytų ir pietų aukštaičių ploto. Šių eufemizmų motyvacija susijusi su gyvūno ilgumu arba, priešingai, trumpumu: *ilgóji*, *ilgātė* (: *ilgas*), *biznóji* (: *biznas* „trumpas“). Pastarasis pavyzdys užrašytas vakarų aukštaičių teritorijoje – Krosnoje (Marijampolės raj.). Kaip žinome, gyvatė – ilgas, plonas, vinguriuojantis gyvis, todėl kyla mintis, kad *biznóji* galėjo atsirasti kaip *ilgōsios* antonimas. Apie tai, kad antonimai dažnai vartojami eufemistiškai, žr., pvz., (Vidlak 1967, 277). LKA 1 autorių nuomone, *ilgātė* yra kontaminacinė forma (*ilgóji* + *gyvatė*) LKA 1 152.

§ 20. Dažniau pavojingieji šliužai pavadinami pagal kūno dalis ar būdingąsias jų savybes. Tokių eufemizmų surinkta 10, pvz.: *raguōčė*, *padraguōčė* LU 192 (Ml), *žiaunà pažiaunà* LU 192 (Ml), *geležiniauodėgė* LU 204 (Ktk), *geležiauvuodėgė* LU 203 (Sld), *ilgauodėgė* GR 402 (Rš), *brizgauodėgė*, *pabrizgauodėgė* LU 192 (MP), *šaltuodėgė* LU 203 (Skm), *gyvatė šaltuodėgė* LU 461 (Žb), *smailauodėgė* LU 202 (Ds), *gyvatė žalčiadañtė* LU 472 (On). Kaip matyti iš santrumpų, šio pogrupio eufemizmai vartojami ne šnekamojoje kasdienėje kalboje, o išimtinai gydamosios magijos tekstuose.

§ 21. Nieko stebėtina, kad tarp jų pasitaiko keistokų, iš pažiūros ne itin logiškų atvejų. Toks yra gyvatės pavadinimas pagal „nesamą“ kūno dalį – ragus: *raguōčė padraguōčė*. Šio samplaikinio reduplikacinio eufemizmo motyvacija iš dalies susijusi su tikrove, iš dalies – su mitologiniu mąstymu. Kas nors kartą yra matęs angį, greičiausiai pastebėjo, kad žvynai virš akių suformuoja darinį, panašų į ragus. Tautosakos tekstuose ragai – vyriausiosios gyvatės, jų karalienės požymis: Sako, yra gyvatė su rageliais kokiais. Tai vadas. Ana kai įkanda,

reikia dvylikos žadėtųjų. Vienas nemačija LU 200 (Sariai)⁸. Raguotą gyvačių karalių pažįsta ir ukrainiečiai UM 192, rusai. Gydomosios magijos tekstuose rusai gyvatę vadina казюля (козюля), matyt, todėl, kad ją įsivaizduoja su ragais (Zavjalova 1998, 69). Antrasis tame pačiame užkalbėjime iš Mielagėnų pavartotas eufemizmas *žiaunà pažiaunà* veikiausiai pasidarytas iš daiktavardžio *žiaunà* „žandikaulis“: plg. panašios darybos atvejį *akėlė padakėlė* LU 192 (MI).

§ 22. Kiti šio pogrupio eufemizmai – dažniausiai sudurtiniai žodžiai, pasidaryti iš kūno dalies pavadinimo ir būdvardžio ar daiktavardžio. Jų motyvuojantys požymiai – šliužo uodegos savybės: *geležiniaudėgė* (: *geležinė* + *uodega*), *ilgauodėgė* (: *ilga* + *uodega*), *smailavuodėgė* (: *smaila* + *uodega*). Iš pavyzdžių matyti, kad motyvacijai svarbios terminės uodegos ypatybės – ji šalta kaip geležis arba forma – ji paprastai nusmailėjusi į galą. Įdomesnis roplio pavadinimas yra *brizgauodėgė pabrizgauodėgė* (: *brizgus* „kuris labai yra, spūra, irus“ + *uodega*). Kodėl gyvatės uodega apspursi, apibrzgusi, sunku pasakyti. Gal čia turima omenyje šliužo savybė nertis iš senosios, „sunešiotos“ odos? Kiek netikėtas ir gyvatės epitetas *žalčiadañtė* (: *žaltys* + *dantis*)⁹. Kaip žinoma, žalčio dantys nenuodingi ir žmogui nepavojingi. Vis dėlto šių šliužų vengiama dėl panašumo į gyvatę: žalčiai gindamiesi šnypščia ir net vaizduoja kertą, todėl žmonės jų prisibijo, palaiko angimis. Apibendrinant galima pasakyti, kad *gyvātės* eufemizmų motyvacijai reikšmingos tos šliužo kūno dalys, kuriomis galima kenkti (dantys, žiaunos), kurios pirmiausia krinta į akis (uodega) arba kurios reikšmingos mitinei pasaulėžiūrai (ragai). Rusiškuose analogiškos motyvacijos eufemizmuose akcentuojamos roplio kūno dalių (uodegos ar pilvo) spalvos: [змееночек] желтохвостый, краснопузый, [змеи] желтопузые¹⁰ (visi pvz. iš RZZ 300t.).

§ 23. Labai įdomūs eufemistiniai gyvatės pavadinimai, atsiradę dėl šių roplių panašumo į metalus. Šnekamojoje kalboje ir gydomosios magijos teks-

⁸ Raguotos gyvatės vaizdinys paplitęs pasaulio tautų mitologijoje. Jis būdingas, pavyzdžiui, japonams ir indams MNM 1 468t. Senovės indai turėjo sausros demoną Šušną, kurį vaizdavo kaip raguotą, viską ryjančią ir šnypščiančią gyvatę ME I 386. Įvairiose pietų Afrikos kultūrose milžiniškos gyvatės įkūnydavo lietu ir vandenį. Mituose jos vaizduotos kaip raguotos būtybės (Biedermann 2002, 140).

⁹ Šiaurės žemaičių tarmėje vartojami ir panašios darybos peyoratyvai, taikomi žmogui: *žáltakis* Varn, Trk (: *žaltys* + *akis*), *žaltanōsis* Šts (: *žaltys* + *nosis*), *žaltaplūñksnis* Slnt (: *žaltys* + *plunksna*), reiškiantys „bjaurybę, nedorėlį“.

¹⁰ Lietuviams žinomas prietaras, kad gyvatės uodega esanti geltona nuo nuodų MTt 3 110 (Nj).

tuose pavyko užfiksuoti septynioiolika tokių pavadinimų, pvz.: *auksūtė* LU 466 (Ad), *auksėlis* LU 209 (Švnc), *auksinė padauksinė* LU 191 (Ml), *sidabrūtė* LU 466 (Ad), *sidabrėlis* LU 209 (Švnc), *sidabrinė pasidabrinė* LU 191 (Ml), *varinė* Rtr, KŽ „gluodenas“, *varinukė* Skrd „gluodenas“, *varinė kirmėlė* Alk „gluodenas“, *varinė gyvatė* Plv, Šk, Grš „gluodenas“, *miėdinė pamiėdinė* (l. miedz „varis“) LU 191 (Ml) „varinė gyvatė, gluodenas“, *gelėžė* Ds „geležinė gyvatė, gluodenas“, *šaltagelėžė* LU 201 (Slk), *geležinė pageležinė* LU 191 (Ml), *geležinė kirmėlė* Ml, *geležinė gyvatė* Ant, Ds, Trgn „gluodenas“, *žalvarinė gyvatė* MTt 3 171 „gluodenas“.

§ 24. Visi minėtieji *gyvatės* eufemistiniai pakaitalai darybiškai susiję su metalų pavadinimais: *auksūtė*, *auksėlis* (: *auksas*), *sidabrėlis*, *sidabrinė pasidabrinė* (: *sidabras*), *varinukė*, *varinė kirmėlė* (: *varis*), *miėdinė pamiėdinė* (: *miedis* „varis“), *gelėžė*, *šaltagelėžė*, *geležinė kirmėlė* (: *geležis*). Keliais atvejais galima ginčytis, ar tai iš tiesų pavadinimai pagal išvaizdą: *auksūtė*, *sidabrūtė*, *auksėlį*, *sidabrėlį* galima laikyti tiesiog tradiciniais maloniniais kreipiniais – melioratyvais, savotiška vertės panašumo metafora (Jasiūnaitė 1998, 45). Minėtieji komplimentiniai eufemizmai šiame pogrupyje atsidadė greičiau dėl darybinės motyvacijos. Čia sąmoningai dedami ir keli frazeologiniai pavadinimai, turintys draudžiamąjį žodį: *varinė gyvatė*, *geležinė gyvatė*: iš jų labai aiškiai matyti, kad eufemizmai *varinė*, *geležinė pageležinė* ilgainiui išsirutulioja iš pastoviųjų roplio epitetų.

§ 25. Tiek frazeologiniai, tiek ir epitetų kilmės su metalais susiję pavadinimai dažniausiai taikomi ne nuodingai angiai, o visai nepavojingam bekojui driežui – gluodeniui. Tai lemia kelios jo ypatybės: šaltumas, žibėjimas, rausvas bronzinis atspalvis (plg. § 14). Štai kodėl rytų aukštaičiai sieja jo pavadinimą su geležimi, o vakarų aukštaičiai – su variu. Tautosakoje gluodenas populiarus ne dėl tikrųjų savybių, kuriomis jį apdovanojo gamta, o dėl žmonių fantazijos suteiktų bruožų. Mitinis mąstymas priskiria šiam ropliui įvairiausias nuodėmes: Geležinė gyvatė kerta tik vieną kartą per septynis metus, ir kerta kur papuola, ir tas jos kirtimas neišgydomas LU 202¹¹. Žmonėse itin paplitęs įsitikinimas apie didelį gluodeno gajumą – jį esą labai sunku užmušti: Varinė gyvatė būdavo, tai per pusę perkirsi –raitosi, raitosi Mrj. Iš čia ir rytų aukštaičių kalbos stereotipas *Užsispyręs kai geležinė gyvatė* Ant „sakoma apie itin ištvermingą, atsparų ligoms ir nelaimėms žmogų“¹².

¹¹ Čia jau negelbsti netgi burtininkų slaptasis mokslas: Pantinę gyvatę esą galima užkalbėti, o geležinės negalima MTt 3 111 (Jsv).

¹² Kad gyvačių giminės atstovai labai gajūs, mano ir slavai: rusai, lenkai, ukrainiečiai. Sukaptotas šliužo kūnas vėl suaugantis SDr 2 335.

§ 26. Geležinių, varinių ar netgi auksagalvių¹³ gyvačių esama ir rusų užkalbėjimuose, pvz.: медянка, железняк, змея – железница, змея – медница, лесная змея медяница, [змея] рудовой RZZ 299t., [змея] золотая голова (Zavjalova 1998, 66). Pavadinimai pagal išvaizdą медянка, медяница ir rusams reiškia ne angį, bet gluodeną, kurio jie nemėgsta panašiai kaip ir lietuviai. Įdomus, mums nebūdingas pavadinimas [змея] рудовой rodo, kad rusai roplius sieja ir su žemės gelmėse slypinčiomis metalų rūdomis. Tai itin būdinga kalnuoto rūdakasių krašto – Uralo pasakojamajai tautosakai (Zavjalova 1998, 68).

§ 27. Anot šios autorės (1998, 69), su metalais gyvates sieja ne tik jų išvaizda, bet ir priklausymas chtoniškajam pasauliui, nes metalai – požemio karalystės simbolis. Mitinėje pasaulėžiūroje ropliams priskiriama žemės lobių sargų funkcija (Biedermann 2002, 139). Jau gana senais laikais atsirado įsitikinimas, kad lobius saugo koks nors gyvūnas, kuris iš esmės yra ne kas kitas, kaip miręs tų turtų savininkas. Labai plačiai randamas tikėjimas, kad lobį sauganti gyvatė (indai, graikai, germanų tautos)¹⁴, lietuviuose gana retas JB 4 94. Pasakose saugomais turtais šliužas apdovanoja jam palankius žmones: O tas žaltys, kaip, būdavo, išlenda iš volos, tai tam vaikui atnešdavo visokių brangių akmenų ir auksinių zobovų¹⁵ OPS 77 (Brt)¹⁶.

§ 28. Su pavadinimais pagal panašumą į metalus glaudžiai susiję ir tie *gyvatės* eufemizmai, kuriems pradžių davė kita į akis krintanti roplių savybė – žibėjimas. Tokių pavyzdžių nėra daug – jų rasta tik septynetas: *žibančioji* LKA 1 152 (Lp), *žibanti* Srij, Vs, *žibūtė* Švnc „gluodenas“, *žibulys* Enc IX 193 (Dzūkija) „gluodenas“, *žibulinė* Kb „gluodenas“, *žibulinė gyvatė* Kb „gluodenas“, *žibuoklinė gyvatė* TŽ IV 471. Kaip matyti iš šaltinių nuorodų, tokie pa-

¹³ Žinoma, kad auksinę galvą gali turėti tik nepaprasta gyvatė. Kartais ši kūno dalis rodo jos paskirtį: lenkų supratimu, žaltys auksine galva saugąs užburtus lobius SDr 2 336. Kitais atvejais tai aukštos padėties ženklas: auksagalvį lenkai įsivaizduoja gyvačių karalių SDr 2 335. Auksas – vienas pagrindinių slibino, o dažnai ir gyvatės atributų. Šis metalas – ano pasaulio ženklas, būdingas chtoniškiesiems augalams, gyvūnams SDr 2 355.

¹⁴ Toks tikėjimas žinomas ir pietų slavams: serbams, bulgarams SDr 2 336.

¹⁵ Žaislų.

¹⁶ Kartais ir pats lobis vaidenasi gyvatės pavidalu: Tai žmonės sakė, kad ten buvę pinigai, ir tik jam reikėję su rykšte sušerti, ir gyvatė būtų pasipylusi į auksą JB 4 117 (Ut). Auksas simbolizuoja žemės galias. Iš jo gamindavo įvairius sakralinius reikmenis ir valdovų valdžios ženklus – karūnas (Biedermann 2002, 50). Tokių valdžios ženklų galinčios turėti ir angys: Pasakoja, kad kitąsyk dienoj Blogavieščiaus (kovo 25 d.) angys aukso vainiką ritinėja LPĮ 4 494 (Brt).

vadinimai – pirmiausia pietų aukštaičių savastis. Jų užrašyta apie Leipalingį, Seirijus, Veisiejus, Kabelius ir vienintelėje rytų aukštaičių vilniškių vietovėje – Švenčionyse.

§ 29. Šiam pogrupiui daugiausiai priklauso gluodeno pavadinimai, pasidaryti iš veiksmažodžio *žibėti* ar jo vedinių: *žibūtė* (: *žiba*), *žibulys* (: *žiba*), *žibulinė* (: *žibulus*), *žibuoklinė* (: *žibuoklė* „švieselė, blizgutis“). Toje pačioje šnektoje gali būti vartojamas ir vienažodis, ir frazeologinis šio roplio pavadinimas. Taip yra, pavyzdžiui, Kabeliuose (Varėnos raj.), kur užrašyta ir *žibulinė*, ir *žibulinė gyvātė*. Kartais iš LKŽ pateikiamo sakinio sunku tiksliai pasakyti, kuris gyvis čia turimas galvoje – gluodenas ar angis: Duok arkliui *žibančios*, bus ėdresnis Srj¹⁷.

§ 30. Gluodeno pavadinimų pagal žibėjimą motyvaciją gražiai nusako patys pietų aukštaičių tarmės atstovai: O yra tokia, vadom¹⁸ žibulinė, tai visa žiba, tep kap stiklas kokis geltonai Kb. Kad toks žibėjimas gali būti siejamas su metalu, gerai matyti iš rytų aukštaičių uteniškių tarmės plote (Suvainiškyje) užrašyto gluodeno apibūdinimo: Kitokia ir spalva, žibanti – tos geležinės gyvatės Svn. Turime ir tradicinį palyginimą, kuriame roplys laikomas žibėjimo etalonu: *Žiba kai žaltys* J. Jabl. Jis yra pakliuvęs ir į populiarios mįslės tekstą: *Žiba kai žaltys, ėda kai arklys* (dalgis) Snt. Be abejo, žibėjimas gali būti viena roplių, ypač gluodeno, mitologizavimo priešasčių. Sakraliniai objektai religiniuose tekstuose, stebuklingi daiktai, nepaprasti žmonės ar gyvūnai pasakose paprastai būna švytintys. Neretai tai atsispindi ir jų nominacijoje. Toks yra, pavyzdžiui, Lietuvoje plačiai žinomas *Žiburiuotasis paukštis*, latvių *spīgana* „laumė“, kurios pavadinimas pažodžiui reiškia „spindinčioji“.

§ 31. Paskutinis eufemistinių gyvatės pavadinimų pagal išvaizdą pogrupis – tai žodžiai, susiję su šio nuodingo šliužo panašumu į kokį nors daiktą. Tokie „daiktiškieji“ eufemizmai pavartojami ir šnekamojoje kalboje, ir folkloro tekstuose. Šaltiniuose užfiksuoti penki tokios motyvacijos atvejai: *lazdinė* Dv, *pántinė* Dbk, Km, *verpstinė* LTR (Tvr), *pántis* LU 553 (Nj, Lb), *pántis be mazgo* LU 553 (Vb). Tokių *gyvātės* substitutų užrašyta įvairiose Rytų Lietuvos vietose – apie Debeikius, Kamajus, Labanorą, Tverečių, Dieveniškės, Vabalinką, Naujamiestį.

§ 32. Dalis šių pavadinimų – išvestiniai žodžiai. Tai priesagos *-inis* vediniai *lazdinė* (: *lazda*), *pántinė* (: *pantis*), *verpstinė* (: *verpstė*). Kiti „daiktiškieji“

¹⁷ Taip elgiamasi veikiausiai panašumo magijos sumetimais: kaip žiba šliužas, taip žibės ir arklio plaukas. Gyvatės duodamos arkliams, kad jų plaukai būtų trumpi ir blizgėtų MTt 3 126 (Nj).

¹⁸ Vadiname.

eufemizmai metaforinės kilmės: ilgas, plonas šliužas perkeltine reikšme pavadinamas *pánčiu* arba frazeologiniu junginiu *pántis be mazgo*. Abu pastarieji atvejai rasti užkalbėjimuose. Tautosakos pateikėjai juos įdomiai komentuoja: pavadinta *pánčiu*, gyvatė sustojanti arba vis bėganti vietoje, o *pánčiu be mazgo* – prapuolanti. Užkalbėjimų tyrinėtoja D. Vaitkevičienė (2008, 35) tokį frazeologinį pavadinimą linkusi laikyti mįslės tipo įvardijimu. Šis pastebėjimas iš tiesų taiklus, nes eufemizmai, ypač enigmatiniai, iš tikrųjų daug kuo primena mįslėse vartojamus specifinius žodžius, kuriais slepiamas, koduojamas tam tikras objektas (Jasiūnaitė 2005, 115).

§ 33. Etnolingvistico akimis žiūrint, verta kiek išsamiau aptarti daiktus, kurių pavadinimai darybiškai susiję su *gyvātės* eufemistiniais substitutais. Tai *lazdà* „nugenėtas tiesus pagalys, kuriuo pasiramsčiuojama einant ar mušama“, *veřpstė* „senovinis verpimo įrankis – ilgas smailas pagaliukas su smagračiu“, *pántis* „trumpa, stora virvė gyvuliams pančioti“. Visi šie daiktai savo forma primena gyvatę. Ne veltui jie minimi ir tradiciniuose palyginimuose: Užmušiau *gyvatę kaip pantį* (didelę, storą) Dkš; *Žaltys galvą parietęs kai varpstę* Kp.

§ 34. Nesunku suprasti, kad minėtieji daiktai – tai pavojingojo šliužo simboliai¹⁹. Etninėje kultūroje kiekvienas daiktas ką nors reiškia, simbolizuoja, esti susijęs su tam tikra situacija, todėl galima teigti, kad esama savotiškos daiktų „kalbos“, padedančios geriau suprasti ritualus (Zavjalova 1998a, 150). Pabrėžtina, kad analogiški simboliai gyvatei būdingi ir slavų tautose. Dažniausiai tai ilgi ir lankstūs daiktai: siūlas, virvė, karoliai, plaukas, šaka, lazda, verpstė, piemens dūdelė SDr 2 334. Turime ir panašios motyvacijos rusišką gluodeno pavadinimą *веретеница*, plg. *вертено* „verpstė“ (Zavjalova 1998, 69). Ir lietuvių, ir slavų liaudies tradicijoms būdinga „pririšimo“ semantika: pavadinimai *pántis* ar *pántis be mazgo*²⁰ šliužą sulaiko vietoje – t. y. „pririša“²¹.

¹⁹ Minėtinas komiškas pasakojimas iš Mikalojaus Katkaus „Balanos gadynės“. Bernai gąsdina ant šieno gulintį siuvėją, kad drauge su šieniu parsivežta gyvačių, ir naktį tyčia pakiša jam virvę: Kai siuvėjas atsigulė, jis [išdaigininkas] truputį trūktelėjo virvę, paskui labiau. Siuvėjas šoko iš patalo, surikęs „Gyvatė!“ MTt 4 36.

²⁰ Taip sakoma, matyt, neatsitiktinai. Mazgas, o ypač daug jų turintis daiktas (mazguota virvė, siūlas, tinklas) atlieka ir apsauginę (apotropinę) funkciją: manoma, kad piktosios jėgos mazgų negalinčios išnarplioti (Tolstoj 1995, 237).

²¹ Stabdomos ne tik gyvatės, bet ir kiti galintys pakenkti gyvūnai arba blogi žmonės: šunys, vilkai, meškos, bitės, vagnys ir pan. (Vaitkevičienė 2008, 34).

§ 35. Remiantis 66 eufemistinių gyvatės pavadinimų pagal išvaizdą etnolingvistine analize, galima teigti, kad jų motyvacija dažniausiai susijusi su įvairiais šio roplio išorės bruožais: spalva, kūno metmenimis ar forma, kūno dalių savybėmis, panašumu į kitą objektą. Funkcijos požiūriu tai dažniausiai enigmatiniai (maskuojamieji) eufemizmai. Darybos požiūriu tarp jų daugiausia išvestinių žodžių – vedinių ar (rečiau) dūrinių. Mūsų krašto ropliams tradiciškai priskiriami bruožai ne visada atitinka tikrovę: tai pasakytina ne tik apie nuodingąją angį, bet ir apie visai nepavojingą gluodeną. Gyvių nominacijoje atsispindi ir mitinė mąstysena (plg. *raguōčė padraguōčė*). Daliai *gyvātės* eufemizmų pradžių davė pavadinimai daiktų, simbolizuojančių roplius tradicinėje etninėje kultūroje. Be išsamių liaudies kultūros studijų tokią leksiką būtų sunku suprasti ir paaiškinti: ypač tai pasakytina apie eufemizmus, vartojamus tiktai gydomosios magijos tekstuose.

ЭВФЕМИСТИЧЕСКИЕ НАЗВАНИЯ ЗМЕИ

Резюме

Опираясь на этнолингвистический анализ 66 эвфемистических названий змей, основанных на внешних признаках, можно утверждать, что они, главным образом, мотивированы различными чертами внешнего вида пресмыкающегося: цветом, пропорциями и формой тела, особенностями его частей, сходством с различными объектами. С функциональной точки зрения, большинство названий представляют собой энigmatические (маскирующие) эвфемизмы, с точки зрения словообразования, это, главным образом, производные слова – суффиксальные дериваты и, реже, композиты. Черты, приписываемые змеям, которых можно встретить на территории Литвы, не всегда соответствуют действительности, причем это относится не только к ядовитой гадюке, но и совершенно неопасной медянице, которая имеет особенно много эвфемистических названий: *geležinė kirmėlė*, *varinukė*, *miėdinė pamiėdinė*, *raudonėji*, *žibulinė*. Также в обозначении этих животных находит отражение и мифологическое мышление. Например, в одном из названий гадюки – *raguōčė padraguōčė* – прослеживается известный многим народам мотив рогатой змеи. Часть эвфемизмов, обозначающих змей, восходит к названиям предметов, символизовавших этих рептилий в традиционной народной культуре. Без исчерпывающих исследований этой культуры подобную лексику понять и описать очень сложно, что особенно верно по отношению к эвфемизмам, которые употребляются только в текстах лечебной магии.

LITERATŪRA

- Biedermann Hans 2002, *Naujasis simbolių žodynas*, Vilnius: Mintis.
- Bloomfield Leonard 1969, *Language*, London.
- Būga Kazys 1959, *Rinktiniai raštai 2*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Čерепанова 1983 – Ольга Александровна Черепанова, *Мифологическая лексика русского Севера*, Ленинград: Наука.
- Čерепанова 1983a – Ольга Александровна Черепанова, Роль имени собственного в мифологической лексике, in *Язык жанров русского фольклора*, Петрозаводск, 74–84.
- Frazer James G. 1936, *The golden bough 2. Taboo and the perils of the soul*, London: Macmillan and C°.
- GRA – Antanas Tyla (red.), *Gaidės ir Rimšės apylinkės*, Vilnius: Vaga, 1969.
- Gura 1984 – Александр Викторович Гура, Ласка (*Mustela nivalis*) в славянских народных представлениях, in *Славянский и балканский фольклор*, Москва: Наука, 130–157.
- Jasiūnaitė Birutė 1998, Mūsų maloniniai kreipiniai, *Kalbotyra* 47(1), 43–59.
- Jasiūnaitė Birutė 2005, Eufemizmai tarmėse bei tautosakoje: problemos ir perspektyvos, *Baltistica* 6 priedas, 101–117.
- Jasiūnaitė Birutė 2011, Velnio pavadinimai pagal gyvenamąją vietą lietuvių tarmėse ir tautosakoje, *Baltistica* 46(1), 87–106.
- Jasiūnaitė Birutė 2012, Spalva kaip velniavardžių motyvuojantis požymis, *Baltistica* 47(1), 103–120.
- JB – Jonas Balys, *Raštai 1–5*, Vilnius: LLTI, 1998–2004.
- Juod Kn – Jonas Basanavičius (sud.), *Juodoji knyga*, Vilnius: LLTI, 2004.
- Karaliūnas Simas 1997, *Kalba ir visuomenė*, Vilnius: LKI.
- Kulemzin 1976 – Владислав Михайлович Кулемзин, Шаманство Васюганско-ваховских хантов, in *Из истории шаманства*, Томск, 3–147.
- Levkievskaja 1993 – Елена Евгеньевна Левкиевская, Мифологические имена – апотропеи в Карпатском ареале, in *Символический язык традиционной культуры*, Москва: Наука.
- LKA – Kazys Morkūnas (red.), *Lietuvių kalbos atlasas 1. Leksika*, Vilnius: Mokslas, 1977.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas 1–20*, Vilnius, 1941–2002.
- LP – Jonas Basanavičius (red.), *Lietuviškos pasakos 1–2*, Vilnius: LLTI, 2001–2003.
- LPĮ – Jonas Basanavičius (red.), *Lietuviškos pasakos įvairios 1–4*, Vilnius: Vaga, 1993–1998.
- LU – Daiva Vaitkevičienė (red.), *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės*, Vilnius: LLTI.
- Marcinkevičienė Rūta 1998, Eufemijos grimasos, *Kalbos kultūra* 71, 75–78.
- ME – *Mitologijos enciklopedija 1–2*, Vilnius: Vaga, 1997–1999.
- MNM – *Мифы народов мира 1*, Москва: Советская энциклопедия, 1991.

Nevskaja 1984 – Лидия Георгиевна Невская, Лит. *margas* (семантические связи постоянного эпитета), in Э. И. Зеленина, Валерия Васильевна Усачева, Татьяна Владимировна Цивьян (ред.), *Славянское и балканское языкознание. Язык в этнокультурном аспекте*, Москва: Наука, 130–136.

Novik 1995 – Елена Сергеевна Новик, Вербальный компонент промысловых обрядов (на материале сибирских традиций), in Т. Н. Свешникова (ред.), *Малые формы фольклора*, Москва: Восточная литература, 198–217.

Novikov 2009 – Юрий Александрович Новиков, Архаические элементы в заговорах старообрядцев стран Балтии, *Daugavpils universitāte. Humanitāro zinātņu vēstnesis* 15, 7–14.

OPS – Jonas Basanavičius (red.), *Ožkabilių pasakos ir sakmės*, Vilnius: LLTI, 2001.

RZZ – Владимир Прокопьевич Аникин (ред.), *Русские заговоры и заклинания*, Москва: Издательство Московского университета, 1998.

Sabalaiuskas Algirdas 1990, *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius: Mokslas.

SDr – Никита Ильич Толстой (ред.), *Славянские древности 1–3*, Москва: Международные отношения, 1995–2004.

Stepanovas Jurijus 2003, Prasmė, absurdas ir eufemizmai, *Respectus philologicus. VU Kauno humanitarinio fakulteto mokslo darbai* 4(9), 7–10.

Tolstoj 1995 – Никита Ильич Толстой, Сеть (мрежа) (Этнографический комментарий к древним славяно-русским текстам), in *Язык и народная культура*, Москва: Индрик, 234–242.

Trubačev 1958 – Олег Николаевич Трубачев, Из истории табуистических названий, *Вопросы славянского языкознания* 3, 120–126.

UM – Валерий Войтович, *Українська міфологія*, Київ: Либідь, 2002.

Vaitkevičienė Daiva 2008, Lietuvių užkalbėjimai, in Daiva Vaitkevičienė (red.), *Lietuvių užkalbėjimai: gydyto formulės*, Vilnius: LLTI, 9–65.

Vidlak 1967 – С. Видлак, Проблема эфемизма на фоне теории языкового поля, *Этимология* 1965, 1967, 267–285.

VV – Jonas Basanavičius (red.), *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*, Vilnius: LLTI, 1998.

Zavjalova Marija 1998, Lietuvių ir rusų užkalbėjimų nuo gyvatės pasaulio modelių palyginimas, *TDr* 9(16), 62–107.

Zavjalova Marija 1998a, Daiktų pasaulis lietuvių užkalbėjimuose, *TDr* 8(15), 149–162.

Žel'vis 1997 – Владимир Ильич Жельвис, *Поле брани. Сквернословие как социальная проблема*, Москва: Ладомир.

Birutė JASIŪNAITĖ, Marius SMETONA

Baltistikos katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius

Lithuania

[birute.jasiunaite@flf.vu.lt]

[marius.smetona@gmail.com]